

MODALNOST – LITERARNA VEDA IN KOGNITIVIZEM (ORIS)¹

Włodzimierz Bolecki

Inštitut za literarne raziskave (IBL), Varšava

Modalnost je razmerje subjekta do izjave in izjave do resničnosti, kaže pa se v jeziku, izjavi, besedilu in kulturi. Modalnost v zadnjem času postaja relevantna koncepcija mnogih disciplin humanistike. Razprava nakazuje področja, na katerih bi se s problematiko modalnosti besedila lahko ukvarjala literarna veda.

Modality – literary criticism and cognitivism (an outline). Modality is the relationship of the subject to the utterance and of the utterance to reality, and is revealed in language, utterance, text and culture. Recently, modality is becoming a relevant conception of many branches of the humanities. The article outlines the fields of literary criticism that could study the problems of text modality.

Izraz 'modalnost' v znanstveni literaturi v glavnem nastopa v dveh temeljnih pomenih: v logično-filozofskem in jezikoslovnem.

1. V filozofskih delih izhaja termin iz Platonove refleksije o dveh vrstah spoznavanja: zanesljivega, ki implicira znanje, zgrajeno iz nujnih sodb, in verjetnega, ki pa namesto znanja implicira le domneve, zgrajene iz verjetnostnih sodb. Platonovo misel je kodificiral Aristotel; s t. i. silogistiko je utemeljil modalne logike, te pa so se razvijale vse do danes. V njih gre za klasifikacijo stavkov glede na stopnjo kategoričnosti izražanja tistega, kar ti stavki trdijo – logiki jih določajo kot asertorične, apodiktične in problematične stavke. V novoveški filozofiji so probleme modalnosti povezovali z ontologijo (Leibniz), epistemologijo (Kant), s formalno logiko (Frege) in z večvrednostno oziroma polivalentno logiko (Łukasiewicz). Razglabljanja o modalnosti danes potemtakem zajemajo več disciplin, npr. filozo-

¹ Razširjena različica tega članka je izšla v zborniku *Sporne i bezsporne problemy współczesnej wiedzy o literaturze*, ur. W. Bolecki, R. Nycz. Varšava: IBL, 2002.

fijo, logično semantiko, občo teorijo vednosti (problemi reference, resnice, pomena, determinizma), pa tudi literarno teorijo – npr. teorijo fikcije.

V šestdesetih letih 20. stoletja so nekateri teoretiki – pod vplivom branja Proppove razprave *Morfologija pravljice* – iskali možnosti za izdelavo generativnega modela teksta (fabule, naracije) in predlagali, da bi za podlago nove teorije pripovedi prevzeli tudi kategorije modalne logike. Konceptije generativistov (mdr. C. Bremonda in A. J. Greimasa) je razvil češki naratolog L. Doležel, in prav on je morda najizraziteje formuliral nasprotje med modalnostjo, kakor jo razumejo modalne logike, in modalnostjo izjavljanja v jezikoslovju – slednjo je označil za »antropološko«. Po Doleželu je pomen modalne logike za teorijo pripovedi v tem, da se modalni sistemi (oprti na modalizatorje, kakršni so poziv, ukaz ali obveza) povezujejo s človekovim vedénjem, kajti vse modalne sisteme je mogoče pojmovati kot omejitve, ki jim je podrejeno človekovo delovanje.¹

2. Modalnost sodi prav tako v standardno lingvistično nomenklaturu; v jezikoslovnih delih označuje subjektivno razmerje govorca do vsebine svoje izjave (npr. negotovost, dvom, dopuščanje). V jezikoslovnih perspektivi nastopa modalnost kot tisti del sporazumevalnega procesa, na katerem se oblikuje izraz čustev in stališč govorcev. Shematično je mogoče reči, da preučevanje modalnosti zadeva razmerje vsebine izjave do resničnosti in razmerje govorečega subjekta do predmeta izjave. Raziskave modalnosti danes tvorijo precej razvito področje občega, zgodovinskega in primerjalnega jezikoslovja. V zadnjih desetletjih je za raziskave modalnosti glavna spodbuda prišla od razvoja kognitivnega jezikoslovja. V luči te smeri se je izkazalo, da modalizacija – kot jezikovni izid mentalnih postopkov govorečih subjektov – in jezikovna dejavnost teh subjektov pri ustvarjanju podob sveta nista več obrobna vidika jezika, temveč njegovo bistvo.

Širši kontekst za lingvistično problematiko modalnosti, npr. v psihologiji in antropologiji, pomenijo raziskave, v katerih je poudarek na spoznavno-čustveni dejavnosti človeka pri ustvarjanju podob sveta. V tem primeru gre za jezikovne načine kategoriziranja resničnosti, za konstrukcije podobe lastnega jaza, modele razmerij med posameznikom in svetom oziroma – konec koncev – med svetovi raznih posameznikov in raznih kultur. Zgodovinskih kontekstov takšnega razumevanja jezika je bilo precej (mdr. Vigotski, M. Mead, E. Sapir), mednje pa je mogoče šteti tudi Austinovo filozofijo govornih dejanj in Bahtinovo koncepcijo dialoškosti. V tem smislu je bil Bahtin predkognitivist, ne pa postmodernist (kot se včasih piše o njem) – a to je že druga zgodba.²

Precej teoretskih predpostavk kognitivizma se bliža zgodovinski poetiki, posebej njenim koncepcijam poetičnosti, jezika kot gradiva literature in specifičnosti umetniškega jezika oziroma literarne komunikacije. Poetiki so še posebej blizu naslednja prepričanja kognitivistov:

a) pri ustvarjanju družbenih podob (kategorizacij) resničnosti, o kateri govori jezikovna izjava, igra glavno vlogo jezik;

b) spoznavanje resničnosti je proces, ki se odvija v aktu izjave (ustne ali pisne);

c) subjekt kulture ne usvaja pasivno, temveč jo soustvarja z govornim dejanjem.

V luči premis kognitivizma jezik subjekta ne omejuje, temveč ga tvori; jezik v aktu izjavljanja torej omogoča stvaritev oziroma ekspresijo subjektivnosti. V semantični perspektivi izjava ne velja za reprezentacijo, ampak za prezentacijo resničnosti, kognitivni okviri zanjo pa so narativne forme ali diskurzivne jezikovne konstrukcije z značajem zgodbe.

Čeprav se razna področja humanističnih ved te problematike lotevajo z različno terminologijo, pa – ne glede na disciplino – na njen najpomembnejši element opozarja že sama oznaka »stališče subjekta«.³

Modalnost kot problem zgodovinske poetike

Modalnost je v literarnih delih mogoče proučevati na več ravlinah izjave.⁴ Sestavljajo jo predvsem konvencionalizirane modalnosti žanrov (satira, komedija, tragedija), njihovih poimenovanj (gre za nazive žanrov, ki določajo modalnost besedila), tematik (vojna, religija, ljubezen, država itn.), a tudi morfoloških elementov dela, kot so npr. naslov, incipit, poanta, kompozicijski okvir, stilizacija, leksikalne oblike z ekspresivno vlogo, nakloni ali vsakršne kršitve norm izjave. Na najosnovnejši ravni literarnega dela je modalnost eden od mnogih pojavov slovnično-slovovalne zgradbe besedila. Predmet lingvističnega opisa so mdr. nakloni, formalni in neformalni modalizatorji in modalnosti t. i. osebnih izjav. Modalnost je potemtakem množica razlik, ki označujejo govorečo razmerje do dejstev, o katerih govori.⁵ Nakloni v jezikovnem sistemu niso nič drugega kot opozicije, tudi med sabo (vprašanje – pogoj – gotovost – verjetnost – želja – namera – nujnost – oznanilo itn.). Sleherno navajanje takšnih stavkov v odvisnem govoru je znak za njihovo interpretacijo, temelječo na tem, da se stavkom pripiše določeno modalno stališče. Glavni kriterij za raziskavo modalnosti je torej razločevanje tipov stališč govorečega subjekta, katerih sestavine so modalizatorji, bodisi jezikovni (skladenjski, leksikalni) ali zunajjezikovni.

Če hočemo, da modalnost postane predmet literarne vede (poetike in literarne zgodovine), moramo pokazati, da jezikovne modalnosti v poetiki literarnih del izpolnjujejo bistveno pomensko vlogo in da niso zgolj naključne sestavine besedila, ki bi izhajale iz posameznih subjektivnih reakcij ali iz ponotranjenih govornih ritualov.

Zdi se mi vredno nakazati področja, na katerih bi problematika modalnosti besedila lahko postala izhodišče za literarno zgodovino. Prvo izmed njih je modalnost kot element pisateljevega stila, kajti modalne kategorije so – ne glede na raven komunikacije – značilni elementi besedilnega predstavljanja resničnosti s perspektive govorečega subjekta. Modalnost je namreč posebej zaznamovana v vseh prvoosebni izjavah, denimo v avtobiografskih (in ustreznih pripovednih zvrsteh), ali v tipih diskurzov, kot so komentarji, izpovedi, poročila, pisma, spomini, dnevniki itn. Modalne oblike podajajo nesistematizirane informacije o govorečem subjektu, s tem pa literarnemu znanstveniku omogočajo natančnejšo rabo

kategorije »avtorskega stališča« – v razmerju izjave do resničnosti in do tujih izjav.⁶

Drugo področje, na katerem imajo modalne kategorije ključno vlogo, so interpersonalna razmerja v literarnih besedilih, saj se vse izjave literarnih oseb o drugih osebah in pripovedovalčeve izjave o njih vedno uresničujejo prek izbir določenih modalnosti. S parafrazo naslova študije A. Okopień-Stawińskiej bi bilo mogoče reči, da opis teh razmerij odgovarja na vprašanje: »Kako modalne oblike igrajo v gledališču govora?«⁷ Podobno kot osebni zanimki tudi modalnosti ne samo informirajo o načinu prezentacije sveta s perspektive govorečega subjekta, temveč morejo izpolnjevati tudi semantične vloge, ki so v nasprotju z gramatičnimi. Vprašanja so tako lahko ukazi, ukazi pa vprašanja, pogojni naklon zakrinkana oblika izrekanja gotovosti, gotovost pa prikriti dvom, medtem ko je neposredna ekspresija lahko le rutinska konvencija.

Obstoj tretjega področja modalnosti kot predmeta literarne vede pa ni že vnaprej dan, odvisen je namreč od tega, ali je jezikovnim modalnim kategorijam mogoče najti vzporednice na področju, ki ga – spričo pomanjkanja boljšega izraza – delovno imenujem »kulturne modalnosti«. Po Okopień-Stawiński se izjava (razumljena v nasprotju s stavkom v slovnem pomenu) poraja prav zaradi modalnosti, saj je pragmatični pomen izjave njen neločljivi element. Sestavine pragmatičnega pomena so razne modalnosti, ki v »jeziku niso navzoče«.⁸ Poleg lingvističnih modalnosti, vpisanih v konstrukcijo jezika, obstajajo namreč tudi modalnosti, ki izvirajo iz komunikacijskih kontekstov sleherne izjave. Glavne jezikovne modalnosti (gotovost, volja, nujnost, dovoljenje) bi bilo skupaj z ostalimi modalnostmi mogoče obravnavati ne samo kot zaznamovalce jezikovnih stališč, ki jih imajo govoreči subjekti v literarnih delih, temveč tudi kot *širšo množico miselnih stališč ali okvirov, ki pogojuje obstoj jezikovnih stališč* in karakterizira posamezne zgodovinske stopnje oziroma družbene okoliščine neke kulture – na primer zgodovinska obdobja, dobe, dogodke, filozofske šole, politične ideje in središča, literarne šole ali umetnostne smeri. Modalnosti so kulturna dejstva, ker v kulturi tvorijo gost – čeprav navadno neviden – sistem emocij, stališč in vrednot, ki krmili prepričanja in izjave na mnogoterih poljih človekove dejavnosti. Če že imamo dela o zgodovini strahu ali dolgčasa v evropski kulturi, čemu si ne bi mogli zamisliti še del o modalnosti kot kulturnih oblikah?⁹ Umetnost in literatura ohranjata semiotično in funkcijsko posebnost, a se udeležujeta proizvodnje takšnih oblik, bodisi z novimi modalnostmi bodisi s prevrednotenjem obstoječih. Kulturne modalnosti ne obstajajo same od sebe, saj so povezane z zgodovinsko spremenljivimi dejstvi, civilizacijskimi pojavi ali življenjskim tokom. Modalna kategorija »gotovosti« se je na primer v srednjem veku in razsvetljenstvu nanašala na povsem drugačne zadeve kakor v 20. stol., isto bi lahko rekli o ostalih modalnostih in njihovih različicah. Jasno je, da je modalnosti in modalizatorjev v dani kulturi bistveno več kakor naklonov v jezikovnem sistemu.¹⁰ Vsaka kultura proizvaja svoje lastne modalnosti, ki jih lahko odkrivamo šele po primerjalnih raziskavah, poleg tega pa tudi drugače modalizira še jezikovne izjave ter vsakršne vedenjske tekste. Opis njihovih uresničitev in sovisnosti zahteva

od literarnih zgodovinarjev uvedbo novih metodologij in odkrivanje novih virov.¹¹

Eden od najbolj spornih problemov so t. i. emocionalne izjave in osebni občutki, ki jih večina jezikoslovcev izvzema s področja modalnih pojavov jezikovnega sistema. Za literarnega zgodovinarja pa komuniciranje emocij in osebnih občutkov sodi k neformalnim modalizatorjem ter k besedilnim in kulturnim modalnostim. Od pozitivnih modalnosti bi lahko mednje uvrstili npr. veselje, navdušenje, zadovoljstvo, presenečenje, zamišljenost, občudovanje, ljubezen (do domovine). Od negativnih pa so to: nezadovoljstvo, razočaranje, razdraženost, nemir, otožnost, žalovanje, obup, jeza, razburjenje, prezir, gnev, zavist.¹² Očitno je sicer, da so tovrstni občutki izraženi v literarnih besedilih in da so predmet interpretacije, vendar pa jih ne štejem za modalizatorje, značilne za izjave v posameznih fazah literarnozgodovinskega procesa. Nasprotno pa občutja, ki jih ne obravnavamo kot zgolj kratkotrajne, izmuzljive emocije posameznih oseb, temveč kot ponovljive in – kar je še pomembnejše – konvencionalizirane modalizatorje izjav, pomenijo zelo pomembne antropološke določevalce kulture nasploh; splošna kultura oblikuje literarno kulturo in je z njo sama oblikovana. Izvor takšnih modalnosti – izrazito so opredelile značaj literature in drugih vrst slovstva – so bili konkretni zgodovinski dogodki. Primer zanje so razne vrste 'žalostink', 'trenov' ali 'jeremiad'.¹³ Vprašanja, ki si jih lahko zastavi literarni zgodovinar, se tičejo ne samo tipov kulturnih modalnosti v zgodovinskih situacijah, ki so analogne, temveč tudi in predvsem različnih žanrskih in tematskih uresničitev kot pokazateljev enakih ali kontrastnih modalnosti. Po drugi strani pa modalnosti pomembnih tekstov kulture vplivajo na modalnost ideologij ali miselnost, vpisano v programe političnih strank. Zanimiv primer so pesmi, ki opravljajo vlogo narodnih himen. Naj pripomnim, da bi bila s tega vidika še posebej zanimiva modalnost himne združene Evrope – *Ode radosti*.

Determinante konkretnih modalnosti je mogoče iskati tudi v takšnih pojavih, kot so idejne podlage posameznih tokov, estetik, šol ali literarnih skupin. Zadostuje že, če v daljših odsekih literarnozgodovinskega procesa primerjamo naslove/teme literarnih in likovnih del, ki poimenujejo modalnosti, npr. strah, krik, bojazen, pričakovanje, slovo, dvom, obžalovanje ali negotovost, pa se dokopljemo do značilnih razlik med obdobji, smerni ali fazami. V ta namen bi lahko primerjali modalnosti faz poljskega modernizma, npr. mladopoljsko (z njeno duševno pokrajino, *Gemütszustand*, *Stimmung*, razpoložbenostjo), avantgardno (z ekspresijo navdušenja nad civilizacijo) ali tisto po letu 1956, postalinistično (s tipično ironijo, nedorčenostjo itn.).¹⁴ V vseh nacionalnih literaturah bi lahko našli podobne primere.

* * *

Modalnost je v medkulturnih in medjezikovnih prevodih osnovni pogoj za razumevanje, in to še pred formuliranjem kakršne koli vsebine: najprej prepoznamo modalnost, šele potem sporočeno informacijo. V svojem zgodnjem delu o filozofiji jezika je Bahtin – ne da bi pravzaprav uporabljal

ljal kategorijo modalnosti – zapisal: »V resničnosti nikdar ne izgovorimo ali slišimo besede, temveč resnico ali laž, tisto, kar je dobro ali slabo, pomembno ali nepomembno, prijetno ali neprijetno itn. *Beseda je vedno napolnjena z ideološko ali življenjsko vsebino in pomenom.*«¹⁵ V takih primerih postaja modalnost pomembnejša od informacije, včasih iz komunikatov celo uspešno izpodrine stvarno informacijo. Če dekonstruiramo politične, idejne, umetniške ali literarne polemike, v njih namesto izmenjave stvarnih argumentov odkrijemo soočenje modalnosti ali celo njihovih retoričnih tehnik. Rekonstrukcija komunikacijskih oziroma (po Okopień-Sławiński) »pragmatičnih« modalnosti bi literarnemu zgodovinarju omogočila raziskavo povezav jezikovnih modalnosti s pojavi, ki sodijo na področje kulturne zgodovine in zgodovine mentalitet (in obratno), ne da bi se bilo treba odpovedati opisu jezikovnih lastnosti besedil in drugim literarnovednim orodjem.

Pravi problem literarnovednega raziskovanja modalnosti se pokaže v trenutku, ko predmet analiz postane t. i. modalnost celotnega literarnega dela, ki bi jo bilo treba uskladiti z avtorjem kot njegovim subjektom. Jezikoslovci obravnavajo takšno modalnost kot sestavino t. i. pisateljeve intence. Temu navkljub menim, da sta intenca in modalnost dve popolnoma različni temi. Avtorjeva intenca je bodisi zunajbesedilna kategorija, rekonstruirana npr. iz avtorjevih izjav, bodisi interpretacijska hipoteza, ki je posledica razčlenbe sestavin »pragmatičnega pomena«. Modalnost v lingvističnem pomenu pa je kategorija besedila in sodi med empirične elemente njegove poetike. Označevanje jezikovne modalnosti se opira na predpostavko o obstoju empiričnega subjekta izjave. S pomočjo Austine terminologije bi lahko rekli, da k pogojem posrečenosti modalnosti v jeziku in izjavi sodi navzočnost govorečega subjekta. Modalnost s te perspektive namreč ni nič drugega kot signal za obstoj subjekta (prav zato je Austina kritiziral Derrida in v govornih dejanjih izsledil dokaze za »metafiziko prezence«).¹⁶ Modalnost posameznih stavkov, opisana v lingvističnih kategorijah, pa s prenosom na modalnost (literarnega) besedila postaja problematična tudi zato, ker tu lahko označuje samo *konvencijo* ali pa nastopa kot interpretacija semantike, ne more pa biti vsota ali logični zmnožek modalnosti nižjih ravni izjav. Z drugimi besedami, če lahko govorimo o jezikovnih modalnostih v literarnem delu, pa ne moremo z istimi kategorijami govoriti še o modalnosti celega dela. Tega ne moremo, a to v resnici vseskozi počnemo. Gre za peto od napovedanih vprašanj; potem ko ga bom predstavil, se bom vrnil k četrtemu.

Peto področje, na katerem bi modalne kategorije morale biti zanimive za literarno vedo, je recepcija. Na to je literarne zgodovinarje že pred leti opozarjal Sławiński.¹⁷ Modalne kategorije so za literarne kritike in zgodovinarje standardne interpretacijske formule. Danes sicer ne izvirajo iz nepoznavanja tega, da avtor ni istoveten z izjavljajočimi subjekti v literarnem delu, so pa značilne interpretacijske in konverzacijske konvencije, ki – s tem ko besedilo ali avtorju prisojajo določene modalnosti – literarno komunikacijo neizogibno personificirajo. Stavki, kakršne je moč najti v sleherni recenziji, npr. »pisatelj pravik«, »delo je ostra obsodba«, »avtor sugerira«, »pisatelj se navdušuje«, »avtor nas skuša prepričati«,

»pisatelj od bralca zahteva«, »osebni ton pisatelja«, »pesnik ne upa« ipd., so namreč »modalni okviri« (termin A. Wierzbicke), pripisani besedilom ali njihovim avtorskim subjektom. Modaliziranje besedil priča najprej o tem, da so teksti sprejeti kot komunikati, prek katerih se vselej izpovedujejo njihovi tvorci. Zato je v tem primeru norma osebnost, zaznana v besedilu. Modalizacija besedil, ki poteka med branjem, je obenem signal za mejo med deli in »predmeti« (kar pomeni, da bi bilo mogoče nekatera besedila obravnavati kot predmete).¹⁸ Takšna meja je dokaj izrazita v zgodovini umetnosti, kjer so dela obravnavana v kategorijah umetnikove ekspresije, včasih pa celo fizično izenačena z avtorjem (npr. v raznih vrstah body arta). Po drugi strani zgodovino umetnosti sestavljajo tudi povsem dobesedno razumljeni umetniški predmeti, ki jih nihče ne interpretira v modalnih kategorijah. Primer za to bi lahko bila umetna obrt.

V literaturi je meja med umetniškim delom in predmetom bolj zapletena. K delom oziroma besedilom se da šteti tiste izjave, ki imajo razpoznavno, ne pa nujno tudi očitno modalnost, k predmetom pa takšne sekvence informacije, ki nimajo modalnosti, s tem pa tudi ne personalnosti, npr. železniški vozni red, navodila za uporabo likalnika, podatke o sestavinah gorčice ipd. Ti imajo pragmatično vlogo, a nikakršne modalnosti (zato se danes v oglaševanju uporablja vedno več podob oseb!). Literatura pa takšne verbalne predmete zmore modalizirati, jih spremeniti v tekste, torej v izjave.

Modalizacija je – če parafraziram znano kategorijo – nekakšna »priorna forma« recepcije literarnega dela. Čeprav vemo za komplicirano strukturo teksta, nam o njem ne uspe smiselno govoriti, ne da bi ga personalizirali, ne moremo se odpovedati nagibu, da bi hipotetičnim subjektom (avtorju, pisatelju) besedil pripisovali določene modalnosti.

Najizrazitejši primer za potrebo po modalizaciji »subjekta dela« je koncepcija, ki besedilo obravnava kot zapis avtorjevega »glasu«. Komplementarna je drugi koncepciji, po kateri v besedilih obstaja avtorjev »podpis« (ali »signatura«, kot predlaga Derrida) oziroma njegova »sled«. Ne glede na svoji teoretski (ali bolje, metaforični) formulaciji sta obe kategoriji, »glas« in »podpis«, poskusa, kako izraziti problem modalnosti literarne izjave. Prva od njiju, t. i. hipoteza avtorjevega »glasu«, nastopa v besedilu izmenično z dvema kategorijama, s t. i. »tonom« ali »registrom«. Raba omenjenih akustičnih kategorij za pisna besedila ni nič drugega kot oksimoron oziroma metafora. Če pa jih vendarle skušamo prevesti v lingvistične kategorije, se izkaže, da sta termina »ton« in »register« kategoriji modalnosti še najbližje.¹⁹ V literarni kritiki sta metafori »glasu« ali »tonu« obstajali že dolgo – v 20. stol. ju lahko izpeljemo tako iz antične tradicije kakor tudi iz metafor, značilnih za modernistično slovstvo. Metafora »glasu« se že nekaj desetletij vztrajno pojavlja v raznih razpravah, ki se ukvarjajo s poskusom imenovanja subjektivnosti subjekta, vpisanega v besedilo. Navdihujejo se tako s filozofijo (v glavnem s Heideggerjem, Derridajem in Deleuzom) kakor tudi z literarno teorijo (Kristeva, Barthes). Pred nekaj leti sta Donald Wesling in Tadeusz Sławek v knjigi *Literary Voice* celo predlagala, da bi raziskovanje »avtorjevega glasu« postalo posebna disciplina literarne vede.²⁰ Njun literarnoteoretski patron

je Bahtin in njegova teorija dialoga, ki jo imata – ne prvič – za glavni izvir postmodernistične filozofije »glasu«. Toda Bahtinova koncepcija zahteva previdnost, saj so njegove kategorije, kakršne so »glas«, »beseda«, »dialog«, »polifonija«, »homofonija« itn., samo metafore (sic!) in so vedno aksiološke. Njihovi prevodi v razne scientistične in filozofske žargone (post)modernosti so vodile k izničenju stilne posebnosti velikega misleca;²¹ v francoski in anglosaški recepciji Bahtina so na primer spodkopali korenine omenjenih kategorij, tj. njihovo radikalno subjektivnost.²²

Najbližji kontekst problematike modalnosti potemtakem vendarle ni Bahtinova teorija dialoga, temveč njegova teorija govornih žanrov. Temeljna Bahtinova teza zveni takole: govorimo izključno prek rabe določenih govornih žanrov,²³ brez njih bi komunikacija ne bila mogoča. V komentarju Bahtinovih razčlemb Okopień-Sławińska precizira: »Govorni žanri so konvencionalizirani načini za ubesediljenje intence« subjekta.²⁴ Bahtinovo razmerje do problemov modalnosti v prej omenjenem razumevanju je bilo ambivalentno. Po eni strani si govorni žanri po Bahtinu podrejajo govoreči subjekt, kar pomeni, da se jezikovna volja govorca uresničuje predvsem z *izbiri* določenega govornega žanra. Po drugi strani pa izjava po Bahtinu izraža aktivno stališče govoreče osebe oziroma odnos govorca do drugega človeka. Govorni žanri zato zahtevajo ustrezen ton, kar pomeni, da v njihovo strukturo vstopa tudi določena ekspresivna intonacija. Kljub temu Bahtin ni dodelal opisa relacij med govornimi žanri, subjektivno intenco in ekspresivno intonacijo oziroma modalnostjo.

* * *

Zdaj se je treba vrniti k teoriji izjave in k najtežjemu teoretskemu problemu oziroma vprašanju: ali je mogoče predstaviti modalnost literarnega dela, razumljeno kot odnos »subjekta dela« do njegove vsebine?

Mejo, ki literarna besedila deli od neliterarnih, v javnem prostoru označujeta družbeni uzus in modalno stališče dejanskega avtorja. Za neliterarne tekste bi torej priznali taka besedila oziroma izjave, v katerih subjekt dela – na podlagi komunikacijskega dogovora – velja za bitje, ki je identično z dejanskim subjektom. To pomeni, da dejanski subjekt odloča o modalnosti svoje izjave. Drugače je z literarnimi teksti, saj je njihova lastnost ravno nemožnost določitve modalnosti – na tem sloni »gledališče govora«, ki ga opisuje A. Okopień-Sławińska. V tem smislu je odsotnost modalnosti celega dela ontološko neodločljivi element, ta pa omogoča t. i. semantično odprtost literarnega teksta.

Ne glede na to je pripisovanje modalnosti literarnim tekstom glavni način njihovega obstoja v konkretnih recepcijskih aktih, kar sem že dokazoval. Modalnost je ireduktibilni element vsakega branja dela, s tem pa tudi njegove historičnosti. Tvegam lahko trditev, da je modalnost ravno ena od njenih najpomembnejših sestavin. Problem dejanskih modalnosti empiričnega subjekta literarnega dela pa ni več problem poetike, temveč

kulture. Lahko bi rekli, da se neliterarna besedila pomikajo v kategorijo literarnih, če se njihova modalnost začenja dojemati kot problematična. In obratno, literarna besedila se selijo v kategorijo neliterarnih, če postane njihova modalnost enoznačna.

Kaj je potemtakem vzrok, da literarni znanstveniki, lingvisti, filozofi, psihologi in antropologi uporabljajo predstavo o tekstu, katere razpoznavna lastnost je osebna izpoved, obdarjena s takšno ali drugačno modalnostjo (na ravni subjekta dela)? Moj odgovor, še najbolj tvegan v vsem pričujočem izvajanju, je takšen. To se dogaja zato, ker se je vse od antike naprej teorija literarnega dela in verbalnih tekstov nasploh opirala na model pripovednega monologa, katerega strukturni element je neki izjavljajoči »jaz«; subjekt je kot povzročitelj prek govornega dejanja povezan s svojo lastno izjavo. Toda poskušajmo si predstavljati položaj, v katerem je model za literarno delo dramski tekst, torej edina literarna vrsta, ki zanemarja vprašanje o zvezi subjekta celega dela z izjavami junakov. V tem primeru bi morala biti naša razglabljanja o tekstu popolnoma drugačna, saj bi bilo vse kategorije literarnega besedila (naracijo, fabulo, stil, morfologijo in modalnost) treba opisati drugače. Dejstvo, da ima naša jezikovna dejavnost narativen (linearen) značaj, zato spreminja kategorijo naracije v glavno orodje za raziskavo verbalnih kulturnih proizvodov in načinov njihove rabe v vseh sferah komunikacije. To pojasnjuje priljubljenost in rastočo univerzalnost (interdisciplinarnost) omenjene kategorije v raznih disciplinah sodobne humanistike. V sodobni psihologiji, v kateri so literarnevedne kategorije postale učinkovito komunikacijsko orodje, je na primer pripoved obravnavana kot temeljen način razumevanja sveta. Za psihologe je pripoved ključ do podob sveta, ki so jih ustvarili ljudje, in do njihovega razumevanja, kakor tudi do interpretacije družbenega vedenja ljudi, njihove identitete, ekspresije izkušenj, konstruiranja avtobiografij, razmerij z drugimi ljudmi itn. Zanimanje za subjektivnost in subjektivnost človeka ter kognitivistična, narativna koncepcija dinamične interakcije med jezikom, subjektom in svetom so podlaga za vprašanje o modalnosti, ki je v teh interakcijah rabljena.

V umetniški sferi bi bila tako široko razumljena kategorija pripovedi vendarle le vitrih. Sodobna umetnost (tudi literatura) že okoli sto let skuša pretrgati z narativnostjo kot modelom umetnostnega besedila. Prijem tipično dramskega ukinjanja modalnosti je bil namreč ena od tistih modalnih gest, s katerimi se je v literaturi in umetnosti začela modernost.²⁵ To pa modalnost kaže kot enega izmed najbolj intrigantnih problemov sodobne humanistike.

* * *

Čeprav ta članek načrtuje preučevanje modalnosti na področjih, ki zanimajo literarne znanstvenike, omenjena problematika ukvarjanje s književnostjo daleč presega. Povedano čisto na kratko: jezikovna modalnost postaja glavni problem medčloveške komunikacije vselej, ko gre za verbalno komunikacijo. Po eni strani raziskovanje vloge modalnosti v kulturi lahko odpre nova področja zgodovinskih raziskav – v vseh disciplinah, v

katerih so predmet zgodovinske oblike, vloge in učinki besedil. S tega gledišča se preučevanje modalnosti vključuje v hermenevitični projekt analize jezikovnih »horizontov« razumevanja zgodovinskih pričevanj, o katerih je – z drugačno terminologijo – pisal Gadamer.²⁶ Po drugi strani imajo lahko te raziskave neprecenljivo praktično vrednost, posebej na dveh področjih. Prvo zadeva vprašanja, povezana s poznavanjem razlik med različnimi kulturami, zgodovinskimi formacijami, sistemi komunikacije, ekspresije, navad itn. Kjerkoli v igro stopa problem pojasnjevanja kulturnih vzrokov za nerazumevanje kot pogoj za razumevanje drugačnosti kultur, skupaj s tem pa še problem dialoga raznih oblik mediacije in prevodov med kulturami (tudi lingvističnih, literarnih itn.), mora vprašanje modalnosti zavzeti osrednje mesto. Modalnost je namreč eden izmed osnovnih kazalcev antropološke razsežnosti kulture – z njim imamo opraviti prek jezika, tekstov in vseh tipov izjav. Tovrstna vprašanja ne smejo biti metodološki (in hermenevitični) problemi samo za jezikoslovce, literarne znanstvenike, translatoke ali zgodovinarje, temveč morajo postati praktični predmet v poklicnem šolanju diplomatov, poslovnežev, uradnikov itn., z eno besedo vseh tistih, ki se pri svojem delu srečujejo z drugimi sistemi pomenov, različnimi od tistih, značilnih za njihovo domovino, regijo, celino, središče ali celo ustanovo. Veda o značilnih modalnostih kultur, o načinih njihovega izražanja, o temeljnih razlikah med modalnostmi raznih civilizacij lahko služi boljšemu razumevanju Drugih – v vseh pomenih te kategorije.

Drugo področje, kjer pride do izraza praktični pomen modalnosti, so pravna vprašanja, h katerim spada razsojanje o verbalnih izjavah ali namerah, pripisanih raznim oblikam neverbalne komunikacije, npr. slikam, fotografijam, umetniškimi delom itn. Sodobno pravo se vse pogosteje ukvarja z ugotavljanjem, ali določena izjava (posnetek, slika) krši osebne pravice drugih ljudi, kakšne so bile namere subjektov izjave, kaj pomeni določena formulacija ipd. Celotna pravna sfera se opira na običajno znanje o jeziku, kakršnega pač imajo pravniki – sodniki, tožilci, odvetniki in strani v procesu. Izraz »običajen« rabim kot evfemizem, ki zastira specialistom očitno dejstvo, da se pravo v tovrstnih zadevah ne opira na vednosti s področja sodobne lingvistike, teorije izjave ali komunikacije. Razširitev preučevanja modalnosti tudi na to sfero bi lahko vodilo k spoznanju, kako velik pomen za javnost ima veda o raznih sestavinah pomena izjave v našem življenju.

Če parafraziram naslov znane knjige Lakoffa in Johnsona, lahko zapišem, da v našem življenju igrajo veliko vlogo ne samo metafore,²⁷ temveč tudi ali celo predvsem – modalnosti. Prav te so najbolj elementarno, vsakdanje pričevanje o naši, človeški komunikaciji.

Iz poljščine prevedel Marko Juvan

OPOMBE

¹ L. Doležel: *Narrative Modes in Czech Literature*, Toronto, 1978; Isti: »Narrative Modalities«, v: Trevor Eaton, ur.: *Essays in Literary Semantics*, Heidelberg: Groos, 1978, str. 93–102.

² Gl. mdr. K. Clark, M. Holquist: *Mikhail Bakhtin*, Cambridge: Harvard University Press, 1984; Don Bialostocky: »Dialogic Criticism«, v: G. D. Atkins in L. Morrow, ur.: *Contemporary Literary Theory*, Amherst: The University of Massachusetts Press, 1989; *Rethinking Bakhtin: Extensions and Challenges*, ur. G. S. Morson, C. Emerson, Evanston: Northwestern University Press, 1989; D. Ulicka: »Niekóre problemy poetyki Bachtina«, *Teksty drugie* 2001, št. 6. Prim. tudi *Narracja jako sposób rozumienia świata*, ur. J. Trzebiński, Gdansk, 2002.

³ Primer dveh popolnoma drugačnih rab kategorije modalnosti zunaj lingvistike sta dve knjigi: J. Quigley: *The Grammar of Autobiography: A Developmental Account*, Mahwah, NJ: Erlbaum, 2000; J. F. Durey: *Realism and Narrative Modality: The Hero and Heroine in Eliot, Tolstoy and Flaubert*, Tübingen: Narr, 1993.

⁴ Na Poljskem so se s to problematiko ukvarjali jezikoslovci, npr. E. Jędrzejko, E. Sławkowska, T. Skubalanka, I. Bellert, in literarni teoretiki: M. R. Mayenowa: *Poetyka teoretyczna: Zagadnienia języka*, Warszawa idr., 1974, predvsem pa A. Okopień-Sławińska: *Semantyka wypowiedzi poetyckiej (preliminaria)*, druga izd., Kraków idr.: Ossolineum, 1988, (prva izd., 1984), I. del, razdelek I pod naslovom »O postaciach znaczenia wypowiedzi (1976)«, str. 11–54 (o pragmatičnem pomenu, str. 40–52). Dober primer popolnoma drugačnega pojmovanja te problematike je Tzvetan Todorov (*Poetyka*, prev. S. Cichowicz, Varšava: Wydawnictwo Wiedza powszechna, 1984, str. 145 [*Poétique*, Pariz: Seuil, 1968]), ki modalnost speljuje na stopnjo natančnosti, s katero izjava priključuje svojo referenco. Todorov se sklicuje na antično razlikovanje med *mimesis* (pripovedovanje o besedah) in *diegesis* (pripovedovanje o dogodkih) in trdi, da se modalnost tiče izključno stopnje zvestobe navedb v prvi kategoriji, ne zadeva pa druge kategorije (češ da pripoved o neverbalnih dogodkih nima modalnih različic, ker da reči na sebi nimajo napisanih svojih imen). Premisa Todorova je zame celo v jezikoslovnem smislu preozka in neprimerna za poetiko in literarno vedo – zakaj je tako, bom utemeljil v nadaljevanju.

⁵ Gl. M. Nowotna: *Le Sujet et son identité dans le discours littéraire polonais contemporain: Analyse sémio-linguistique*, Kraków – Paris: Inst. d'Etudes Slaves, 1993. Avtorica v svoje interpretacije uvaja oznako »pomenljiva razlika«.

⁶ Na ta način opis modalnosti pripovedi uporablja R. Fowler. Gl. R. Fowler: *The Language of George Orwell*, Basingstoke – London: Macmillan, 1995; prim. isti: *Language in the News: Discourse and Ideology in the Press*, London idr.: Routledge, 1991. Po Fowlerju je Orwellov način rabe modalnih kategorij informacija o skriti pisateljevi aksiologiji.

⁷ A. Okopień-Sławińska: »Jak formy gramatyczne grają w teatrze mowy?« v: *Semantyka wypowiedzi poetyckiej*, nav. d., str. 73–99.

⁸ Nav. d., str. 42–45.

⁹ E. Sapir npr. trdi, da je celo dihanje lahko regulirano s kulturnimi vzorci in lahko postane sestavina družbenega vedenja, ki ni nujno dostopen običajnemu opazovanju. E. Sapir: *Culture, Language, And Personality*, Berkely: University of California Press, 1949 (poljski prevod 1978).

¹⁰ B. L. Whorf npr. za jezik hopi ugotavlja, da je mogoče v njem ločiti več sistemskih modalnosti kakor v indoevropskih jezikih – denimo povedno, citatno, preperečujočo, potencialno, neodločno, svetovalno, dovoljujočo, nujnostno, neučinkovito. (B. L. Whorf: *Język, myśl, rzeczywistość*, prev. T. Hołowka, Varšava:

PIW, 1982, str. 173 [*Language, Thought and Reality*, Cambridge, Mass.: MIT Press, 1957].)

¹¹ Modalne kategorije so prisotne daleč »zunaj teksta in celo literature nasploh, kot fenomen besednega sporočanja; zdi se, da jih lahko opazimo tudi v raznih drugih pojavih naše civilizacije in sodobne kulture, kot sta kiparstvo (predmet, ki je predstavljen obenem kot obstoječ in neobstoječ) in film (mnogi liki antijunakov, liki, ki niso prepričani o svoji identiteti, so neodločeni dobesedno ali v prenesem pomenu itn.)«. Nowotna, nav. d., str. A.

¹² Gl. *Uczucia w języku i w tekście*, ur. I. Nowakowska-Kempna, A. Dąbrowska, J. Anusiewicz, Wrocław: Wydawn. Wrocławskie, 2000.

¹³ Poljski termin *żale* (preveden kot 'žalostinka') se v starejšem poljskem slovstvu nanaša na lirski del, ki izražajo bolečino ob nesreči, tožbo nad usodo, tematika pa je religiozna ali domoljubna (npr. F. Karpiński, *Żale Sarmaty nad grobem Zygmunta Augusta*). Izraz je soroden poljskemu terminu *tren* (izpeljan je iz gr. *threnos*), ki označuje žanr elegične pesmi, v kateri je žalovanje nad smrtjo osebe združeno z obujanjem spominov na njena dela in s slavljenjem njenih lastnosti (vzorčni primer so *Treny* Jana Kochanowskega). (Op. prev.)

¹⁴ Gl. W. Bolecki: »Modernizm w literaturze polskiej XX wieku«, *Teksty Drugie* 2002, št. 4.

¹⁵ V. N. Vološinov: *Marksizm i filozofija jazyka: Osnovnye problemy sociologičeskogo metoda v nauke o jazyke*, Leningrad, 1929. [Citat iz poglavja »Jezik, govor in izjava«, ki ga avtor navaja v poljščini, je preverjen po francoskem prevodu (Pariz, 1977) in preveden po: M. Bahtin: *Marksizam i filozofija jezika*, Beograd: Nolit, 1980, str. 77. Poudarek je Bahtinov. Op. prev.]

¹⁶ J. Derrida: »Signature événement contexte«, v: *Marges de la philosophie*, Paris: Ed. de Minuit, str. 365 – 393. (Poljski prevod 1993).

¹⁷ J. Stawinski: »Uwagi o interpretacji (literaturoznawczej)« (1984), v: *Isti, Próby teoretycznoliterackie, Pisma wybrane*, Kraków, 2000, str. 56–57.

¹⁸ Podobno razlikovanje med »besedili« in »predmeti« uporablja tudi Van Dijk, a v drugačnem pomenu. Po njegovem je izjava, s kakršno imamo opravka v vsakdanjih pogovorih, parlamentarnih razpravah ali kvalifikacijskih razgovorih, navadno vrsta interakcije, ki uporabnike jezika zaposluje kot tvorce in prejemnike obenem. To je po Van Dijku manj očitno pri besedilih, kakršna so pisma, novice, priročniki, pravni kodeksi ali znanstveni članki, ki da delujejo bolj kot *predmeti* oziroma proizvodi verbalnega vedenja kakor pa oblike interakcije. (T. A. Van Dijk, ur.: *Dyskurs jako struktura i proces*, prev. G. Grochowski, Varšava: Wydawnictwo naukowe PWN, 2001, str. 111 [»Researching Discourse«, v: *Isti*, ur.: *Discourse as a Structure and Process*, London idr.: Sage, 1997].) Razlika, ki jo predlagam, nima nič skupnega z ontološko različnostjo med »deli« in »estetskimi predmeti« pri R. Ingardnu.

¹⁹ Mayenova, nav. d., str. 35; D. Ulicka: *Granice literatury i pogranicza literaturoznawstwa: Fenomenologia R. Ingardena w świetle filozofii lingwistycznej*, Warszawa, 1999, str. 243–283.

²⁰ D. Wesling, T. Slawek: *Literary Voice: The Calling of Jonah*, New York: State Univ. of New York Press, 1995; prim. J. Derrida, *La voix et le phénomène: Introduction au problème du signe dans la phénoménologie de Husserl*, Paris: PUF, 1967. Gl. tudi tematsko številko *New Literary History*, vol. 32, poletje 2001, št. 3 (*Voice and Human Experience*), mdr. prispevke: M. Fludernik, »New Wine in Old Bottles: Voice, Focalization and New Writing«; B. Richardson, »Voice and Narration in Postmodern Drama«; M. Jahn, »The Cognitive Status of Textual Voice«.

²¹ O tem sem pred leti pisal v članku »Język. Polifonia. Karnawał« (1977), ponatisnjenem v: W. Bolecki: *Połowanie na postmodernistów (w Polsce) i inne*

szkice, Kraków: Wydawnictwo literackie, 1999. Natančno analizira ta problem D. Ulicka: *Niektóre problemy poetyki Bachtina*, nav. d.

²² Na Poljskem je na to opozarjal že J. Sławiński.

²³ M. Bahtin: »Problem govornih žanrov«, prev. H. Biffio, v: *Estetika in humanistične vede*, ur. A. Skaza, Ljubljana: SH, 1999, str. 229–282. [*Estetika slovesnogo tvorčestva*, Moskva: Iskusstvo, 1979.]

²⁴ A. Okopień-Sławińska: »Teoria wypowiedzi jako podstawa komunikacyjnej teorii dzieła literackiego«, v: *Semantyka wypowiedzi narracyjnej*, nav. d., str. 246, 245.

²⁵ Najbolj »vizualen« primer bi lahko bila Fontana R. Motta (M. Duchampa), razstavljena v New Yorku leta 1916.

²⁶ H.–G. Gadamer: »Jezik/govorica kot horizont hermenevtične ontologije«, v: *Resnica in metoda*, prev. T. Virk, Ljubljana: LUD Literatura, 2001, str. 356–397.

²⁷ G. Lakoff, M. Johnson, *Methaphors We Live By*, Chicago: The University of Chicago Press, 1980 (poljski prevod 1988).

■ MODALITY – LITERARY CRITICISM AND COGNITIVISM (AN OUTLINE)

The author states that modality is not only a linguistic feature but is an essential, though historically changeable element of culture. Modality is the relationship of the subject to his/her own utterances and these utterances to reality. The notion of modality plays an important role in the humanities today (literary criticism, philosophy, sociology, psychology, anthropology, etc.) and it is also involved in practical problems of public life (politics, law, the media). Modality is the essence of all verbal and non-verbal forms of communication. The modality of language differs in fact from the text modality but both of them should be described as components of a broader phenomenon, i.e., they are characteristic of the cultural modality of the given epoch (e.g., certainty, doubt, reluctance, fear, etc.). In the author's opinion the ideas of cognitivism may provide the inspiration for such kind of studies.

Februar 2004